

ORANJE EN NEDERLAND ÉÉN.

EEN WOORD TOT HET NEDERLANDSCHE VOLK

VÓÓR OF OP 30 NOVEMBER 1863.

„De God der heirscharen heeft Nederland
verlost.”

Woorden van Koning WILLEM I.

Nederlanders! groot zijn de voorregten, die ons zijn geschonken, vele de zegeningen, die wij sedert 50 jaren van den Gever van alle goede giften genadiglijk ontvingen. Wel is er oorzaak tot feestvieren, tot ontplooijen van onze oude driekleur, tot versiering van hoofd en huis met de geliefde oranjekleur. *Oranje en Nederland zijn ÉÉN; één in voorspoed, één in tegenspoed.* Laat ons dit nooit-vergeten, en de feiten herdenken, die daarvan onwedersprekelijk getuigen.

Oranje en Nederland zijn één

Orangisme in de negentiende eeuw

JORIS VAN EIJNATTEN

Inleiding

In September 1853, dus juist 45 jaar geleden, was de koning in Utrecht. Ongeveer zeshonderd ingezetenen boden den koning een album aan. Waarvoor? De Paus wilde namelijk ons land in bisdommen verdeelen, alsof het een deel van den Romeinschen Staat uitmaakte, en hier kwam de koning tegen op! 'Nederland en Oranje is één!' zeide de koning. [...] Oranje en Nederland, Nederland en Oranje is onverbreekbaar één!'

Aldus een protestantse oranjeklant in een stichtelijk pamfletje getiteld *Wat God door Oranje bewerkte*, in 1898 uitgegeven door de Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging.¹ De schrijver diste een roerend verhaal op over de tranen die in september 1853 opwelden in 's konings ogen, toen hij welwillend een delegatie van de Aprilbeweging ontving onder leiding van de groot-protestant Gerrit Jan Mulder (1802-1880). Zulke verhalen, bij elke mogelijke gelegenheid herhaald en aangedikt, behoorden tot het standaardrepertoire van het in de negentiende eeuw zo wijd verbreide protestantse orangisme. Het was een orangisme met visie, dat met hartstocht, overgave en vooral breedsprakigheid werd beleden door broodschrijvers en dichters, dominees en onderwijzers, schoolopzieners en journalisten, petitionarissen en kamerleden. Het was een orangisme dat bij voortduring en met passie oplaaide onder wat de historicus L.J. Rogier ooit noemde 'het nuchterste volk van Europa in de burgerlijkste eeuw der geschiedenis'.² Nooit eerder waren er zoveel in oranjekleurige omslagen gehulde pamfletten verschenen, zoveel met liefde vervaardigde koninklijke genealogieën geschreven, zoveel grootse heldendaden en aandoenlijke taferelen van het vorstenhuis geschetst, als in die schijnbaar zo nuchtere en burgerlijke negentiende eeuw.

Het is het visionaire en het emotionele dat het negentiende-eeuwse orangisme onderscheidt van het tegenwoordige Oranjegevoel. Oranjekleurige voetbalwedstrijden en dito Koninginnedagen staan thans grotendeels in het teken van het saamhorigheidsbesef en de nationale trots van een

kleine Europese regio. Met orangisme – de liefde voor Oranje óm Oranje – heeft dat vermoedelijk niet zo veel van doen. Het zijn vooral zakelijke en constitutionele argumenten, wellicht hier en daar aangevuld met een vleugje historisch besef en ontzag voor oude gebruiken, die de algemene waardering voor het koningshuis instandhouden. Onze huidige vorstin wordt gewaardeerd en bewonderd als behoedster van de traditie, als het geweten der natie, als de niet onbekwame president van een monarchale republiek. Maar beschuitbussen opgeluisterd met de beeltenis van vorstinnen worden nauwelijks meer vervaardigd, en de goudvis in de kom van Willem Duys is al jaren dood.³

Deze bijdrage handelt over het negentiende-eeuwse orangisme als visie en als bron van emotie. Het visionaire en het emotionele van dat orangisme vloeiden niet in de eerste plaats voort uit de functie die het koningschap werd toegekend als symbool van nationale eenheid en onafhankelijkheid.⁴ Monarchisme en orangisme waren verwante, maar geen identieke verschijnselen. De orangisten van de negentiende eeuw hadden visie, niet omdat ze in Oranje een koning, maar omdat ze in hem een exponent zagen van de nationale beschaving. Voor de gemiddelde geschoolde negentiende-eeuwer bepaalde de mate en de aard van beschaving de wijze waarop een natie beantwoordde aan haar herkomst, haar plaats en vooral haar bestemming in de geschiedenis. Beschaving en nationaliteit, en Oranje als een uiting daarvan, vormden een bron van sterke emotie. Dit visionaire en emotionele orangisme van de negentiende eeuw zal ik in het volgende nader proberen te beschrijven. Ik zal daarbij vooral gebruik maken van door Oranjeliefhebbers geschreven pamfletten en gelegenheidsboekjes, orangistische werkjes van het tweede garnituur afkomstig van onderwijzers, schoolopzieners, predikanten, militairen, ouden van dagen en Nutsleden. Eerst wordt een nadere karakterisering gegeven van het negentiende-eeuwse orangisme, en vervolgens ter vergelijking de aard van het vroegmoderne orangisme geschetst. Daarna komen enkele aspecten van het orangisme aan bod: de ontwikkelingen in de periode 1770-1830, de zogenaamde 'Oranjemystiek', en de typische negentiende-eeuwse oranjeklanten. Tenslotte maak ik enkele opmerkingen over de ontwikkeling van het orangisme na 1880.

Negentiende-eeuws orangisme

Het negentiende-eeuwse orangisme dankt zijn oorsprong aan enkele verstrekkende sociale en culturele ontwikkelingen gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. Deze ontwikkelingen manifesteerden zich op uiteenlopende wijze: in een ongeëvenaarde stortvloed van moraliserende tijdschriften, een schare van volksverlichters en landverbeteraars, een tot cultus verheven genootschapsleven, een epidemie van opvoedingsidealen en een nieuw politiek bewustzijn. Al deze verschijnselen leidden de afbraak in van het ancien régime. Het gevolg was een ingrijpende wijziging in de relatie

tussen het individu en de staat. Waar onder het oude bestel particularisme, patronage en bevoorrechting hoogtij hadden gevierd en de staatsmacht zeer diffuus was geweest, kon thans de staat alle burgers rechtstreeks en op dezelfde manier bereiken. Dat het nieuwe, gecentraliseerde staatsapparaat ook als een bedreiging werd ervaren, lag voor de hand. De bescherming van de lokale overheden en van de geprivilegeerde kerk was verdwenen, de oude regelgeving afgeschaft, de mobiliteit vergroot; er ontstond een gestandaardiseerde, gebureaucratiseerde, geprofessionaliseerde wereld die groter en anoniemer was en dus bedreigender leek dan voorheen.

Mét de moderne eenheidsstaat ontwikkelde zich een nieuwe ideologie. Burgers beschouwden zichzelf thans in beginsel als gelijkwaardig. Die burgers vormden een nationale gemeenschap van (potentieel) gelijke individuen, in wier vorming en opvoeding de basis van maatschappelijke en politieke stabiliteit én van verandering was gelegen. Niet de instandhouding van privileges, vrijstellingen en gebruiken, maar de innerlijke beschaving van individuen garandeerde de ontwikkeling van een humane, godsdienstige en rechtvaardige samenleving.⁵ Het nationale gevoel dat eind achttiende, begin negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam, was één uiting van deze nieuwe conceptie van de samenleving als een morele gemeenschap van door onderwijs en vorming te beschaven individuen.

Voor het traditionele orangisme hadden al deze veranderingen belangrijke gevolgen. Het negentiende-eeuwse orangisme onderscheidt zich namelijk van eerdere vormen van Oranjeliefde door de betekenis die de Oranjevorst nu werd verleend als belichaming van de nationale beschaving. Oranje begon te fungeren als een ideologische schokdemper tussen de burger en de staat. Voor de goede uitoefening van zijn taken had de staat behoefte aan regeringsgetrouwe burgers die de nieuwe nationale orde onderschreven, burgers die zich met andere woorden voldoende beschaving en verlichting hadden eigen gemaakt. Zulke verlichte burgers konden er anderzijds op vertrouwen dat tirannie en ongelijkheid in een beschaafde natie geen schijn van kans hadden. Voor het instandhouden van de goede verhouding tussen staat en individu stond de Oranjevorst persoonlijk garant. De koning vertegenwoordigde immers de staat, als monarchaal symbool én als drager van regeringsmacht. Maar hij was tegelijk een individu – hij was een Oranje. Indien burgers ervan verzekerd konden zijn dat de koning als belichaming van de staat ook in zijn persoon de nationale beschaving onderschreef, konden zij er tevens op vertrouwen dat de staat zijn functies naar behoren zou uitoefenen. Zo werd het negentiende-eeuwse orangisme gekenmerkt door de behoefte om de nationale gemeenschap te vrijwaren tegen de anonieme tirannie van de moderne staat; of, beter gezegd, door het verlangen om in de persoon van Oranje een garantie te zien dat de staat zou beantwoorden aan de historische bestemming van de Nederlandse natie.

Dit verlangen leefde sterk onder de vroeg-negentiende-eeuwse geestelijkheid, die als conservatieve steunpilaar van het koninkrijk ervan verzekerd

wilde zijn dat de staat zijn zedelijke opdracht zou vervullen. Hun gelegenhedspreken vertegenwoordigden het orangisme van de beginjaren in optima forma. De koning, meende zijn latere hofprediker, was de leider van een volk dat, om eerlijk, trouw, eerbiedig, spaarzaam, matig, rechtvaardig, zedig en eensgezind te kunnen zijn, ernstig de godsdienst diende te betrachten.⁶ Van de nieuwe koning mocht verwacht worden dat juist hij, als opperbürger van het land, al deze kwaliteiten bezat. Daarmee zou hij borg staan voor beschaafd overheidsbestuur en rechtvaardig regeringsbeleid. Vandaar ook de uitroep in 1814 van dominee W. Scholten: 'Door onzen geliefden vorst staat de godsdienst wederom ontsluitd daar.' De koning prees de godsdienst aan bij het volk, dat hij als de eerste priester der natie voorbeeldig leiding gaf.⁷ Zo'n vorst beantwoordde aan alle deugden die het voortbestaan garandeerden van een morele gemeenschap van gelijke burgers in een beschaafde staat. 'Wie kent niet zijne deugd,' hief een andere predikant in 1813 aan, 'zijne verlichte denkwijze, zijne vriendelijkheid, zijn volksliefde, zijne huisselijke levenswijze, zijne voorbeeldige godsdienstigheid, [...]'⁸

Dit orangisme van de eerste decennia uitte zich weliswaar niet in een roep om participatie in 's lands bestuur, maar ging er wel onverkort vanuit dat de Koning het algemeen belang en het welzijn van het volk behartigde. Als dienaar van het volk belichaamde hij de politieke en humane waarden van de rede en het evangelie; elke tirannie was hem als christen, Nederlander en Oranjetelg ten enenmale vreemd. Het koningschap onder Oranje werd bij uitstek geacht voort te bouwen op de 'vorderingen die een groot gedeelte van het beschaafd christelijk Europa in de loop van achttien eeuwen gemaakt heeft',⁹ ter bevordering van morele verlichting en het geluk der natie.

Van Oranje werd verwacht dat hij zijn taken als vader van het nationale huisgezin plichtsgetrouw en liefdevol waarnam, aldus Potgieter in Antwerpen in 1829.¹⁰ De exacte omvang van dat huisgezin lijkt voor vroeg-negentiende-eeuwse orangisten van weinig belang te zijn geweest. Ook na 1830, toen de wegen van Nederland en België zich gescheiden hadden, bleven de verwachtingen van de ware Oranjinnaars hooggespannen. Intussen heeft de grootste negentiende-eeuwse Oranjevorst, de autocratische Willem I, van zijn kant geprobeerd aan die verwachtingen te voldoen.¹¹ 'Vader Willem', zoals hij tot zijn genoegen onder het volk wel genoemd werd, luisterde minzaam naar de individuele wensen en klachten van zijn onderdanen. Het 'Openbaar Gehoor', de voor iedere burger toegankelijke publieke audiëntie die hij elke woensdagmorgen op het Noordeinde verleende, versterkte de indruk dat deze van kritiek en discussie afkerige alleenheerser vóór alles het welzijn van zijn volk op het oog had. De eigenzinnige koopman-koning mag de representatieve functie van de Staten-Generaal hebben bestreden, ook hij beschouwde de volksvertegenwoordiging als een laatste waarborg tegen tirannie en willekeur. In dit opzicht was Willem I inderdaad een toonbeeld van nationale beschaving. Dat was hij eveneens in zijn grotendeels mislukte kerkpolitiek. De vader van de

Nederlandse christenheid wilde hij zijn, de seculiere leider en directeur van een werkelijk nationale en door de staat geregementeerde eenheidskerk. Deze ruime en tolerante staatskerk zou fungeren als een soort van nationaal opvoedingsinstituut. Het lag voor de hand dat de Koning het toenmalige beschavingsadagium – een deugdelijke staat is voor zijn voortbestaan afhankelijk van verlichte burgers – zelf van harte onderschreef.

Vroeg-modern orangisme

Oranje vrijwaarde de nationale gemeenschap tegen misbruik van de staatsmacht door derden, en hield tegelijk de gemeenschap de normen van ware beschaving voor. 'Leef lang voor uw kroost, voor de wet en voor 't land / Als voorbeeld, o eenige Koning!', heette het in een typisch Oranjegezind gedicht uit 1835.¹² Het beschavingsorangisme van de negentiende eeuw onderscheidde zich van vroeg-moderne uitingen van Oranjeliefde. De verhoudingen tussen burgerij, Oranjehuis en staat hadden zich sinds de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw ook ingrijpend gewijzigd. Vóór ongeveer 1770 werd niet het vrije en opvoedbare individu beschouwd als het fundament waarop de maatschappelijke orde diende te worden gevestigd; die orde werd gefundeerd in een zeer complex samenstel van privileges en handvesten. De politiek-religieuze orde van het ancien régime was een niet-egalitaire en werd verondersteld zeer oud en dus onveranderlijk te zijn. Tot deze orde behoorde – althans volgens de Oranjegezinde stroming van die tijd – een stadhouder uit het huis van Oranje-Nassau. Oranje werd onder het ancien régime dus niet gewaardeerd als exponent en waarborg van de nationale beschaving. Hij werd in de eerste plaats gezien als een belangrijk onderdeel van een ingewikkeld en precair politiek en religieus bestel. Orangisme was in de vroeg-moderne tijd een uiting van verbondenheid aan een bijzonder invloedrijke patroon, aan een oude en gezaghebbende familie van topambtenaren en super-regenten die toevallig ook nog tot de hoge adel behoorde.

Eén bijzonder welsprekend voorbeeld van deze traditionele Oranjeliefde is een gelegenheidspreek uit 1747 van de predikant Petrus Hofstede. Deze spraakmakende verdediger van het stadhouderschap en de kerkelijke orthodoxie paste een onder orangistische dominees populaire bijbeltekst, 'Welgelukzalig zijt gij, land! welks koning een zoon der edelen is' (Pred. 10:17), toe op een verheven onderwerp. 'Nederlands welvaaren onder de regeering van eenen Stadthouder Capitein en Admiraal Generaal, uit het Huis van Oranje en Nassouw', luidde het thema van zijn uitvoerige en bloemrijke preek.¹³ Welgelukzalig was volgens Hofstede het land omdat de nieuwe stadhouder als edelman tot een meerwaardig geslacht behoorde en daarom iets bezat 'dat een mindere soort van menschen mist'. Bovendien had hij als edelman een uitmuntende opvoeding genoten. De 'burgerlijke *Welgelukzaligheid*' van het land werd versterkt door de nieuwe Stadhouder-Kapitein en Admiraal-Generaal der Unie omdat de vervulling van dit ambt overeen-

stemde met de bestaande constitutie van de Republiek, de minste ongemakken kende, het meeste ontzag inboezemde, de eendracht bevorderde, de politieke besluitvaardigheid vergrootte en de militaire slagvaardigheid versterkte. Hij vertrouwde erop dat de 'doorlugtige' regering van stadhouder Willem IV zijn nakomelingschap tot voorbeeld zou strekken, en dat de vorst als 'een gezalvde *Cherub*' dag en nacht over Gods heiligdom (de kerk) zou waken. Doorlopend benadrukte hij de 'Vorstelyke Stant' van de ruim veertigjarige stadhouder, die naar hij hoopte pas op veel rijpere leeftijd zijn positie van prinselijke aanzien zou verwisselen voor die meer egalitaire stand 'der Borgeren van het *Nieuw Jeruzalem*'.

Deze preek van Petrus Hofstede illustreert hoezeer het orangisme van de achttiende eeuw verweven was met het ancien régime. Oranje werd niet geëerd en bewierookt als een weerspiegeling van het morele gehalte van de natie, maar geprezen als een geïntegreerde component van de sociale, politieke en religieuze orde. Uiteraard werd in dit traditionele orangisme, evenals in het negentiende-eeuwse, de hartstocht van de Oranjeliefde verbonden met andere populaire bronnen van emotie, met godsdienstige overtuiging, sociale binding en politieke voorkeur. En uiteraard werden de stadhouders allerlei uitstekende morele kwaliteiten toegeschreven. Maar het ging in de zeventiende en achttiende eeuw vooral om de eigenschappen en talenten van een tot hoge functies voorbestemde en opgeleide aristocraat. Zoals een in rouw gedompelde Johannes Barueth in 1752 weeklaagde: 'Maar O wat slag is dat! Prins WILLEM dood, en nu al *begraven*! die *Verstandige*, die *Welsprekende*, die *Zagmoedige*, die *Goedertierene*, die *Bevallige*, die *Beminnelijke* Vorst! Daar legt nu dat *Wyze Hoofd*! Daar rust nu de *Cieraad* van Neerlands Israel!'¹⁴ De stadhouder was een man wiens voorbeeldig voorgeslacht garant stond voor de gewetensvolle uitoefening van zijn ambt. Oranje was een beschermheer van de vrijheden van de burger en de kerk, de vorstelijke patroon die waakte over het recht en de godsdienst, het eminente hoofd tot wie regent, predikant en dissenter zich konden wenden met bedes om patronage, licentie of machtsvertoon. Oranje was niet de belichaming van de waarden die aan de aloude constitutie ten grondslag lagen, maar een bewaker van die constitutie, een functionaris van vorstelijke huize die pal stond voor het behoud van de privileges van burger, gilde en kerkenraad.¹⁵ De welsprekende tranen die indertijd zo vaak geplengd en de bloemen die zo dikwijls gestrooid werden op de graven der stadhouders waren ook nauwelijks een uiting van natiebesef.¹⁶ Ze waren even zoveel loyaliteitsbetuigingen aan de republikeinse religieus-politieke orde van de Verenigde Provinciën.

Het tijdperk Bilderdijk

Zoals gezegd werd de grondslag voor het moderne orangisme al gelegd vóór de omwenteling van 1795. Reeds de Friese edelman Onno Zwier van Haren had een gemoderniseerde Oranjegezindheid gepropageerd. Willem

de Zwijger nam in *De Geusen* onder de leus 'Oranje koomt! en 't land is Vry!' ¹⁷ als beschermer van godsdienst en vrijheid welhaast metafysische proporties aan. Willem IV heette in het gedicht niet alleen de loot van een eerbiedwaardige stam, maar ook 'een model van alle burgerlijke, zedelijke en kristelijke deugden'. ¹⁸ Ook de laatste stadhouder van Oranje, Willem V, werd aan de hand van de nieuwe morele meetlat van gelijkheid, zedelijkheid en beschaving beoordeeld, al schoot hij in de politieke pers van zijn dagen doorgaans tekort. Als exponent van het oude bestel kon hij in de ogen van zijn tegenstanders immers geen vertegenwoordiger zijn van de nieuwe morele gemeenschap van opvoedbare burgers. ¹⁹

Oranje ging in ballingschap; de Bataafse Republiek werd gevestigd. Rond 1800 leek de rol van de Oranjes op het vaderlandse toneel voorgoed uitgespeeld. Er ontplooiden zich echter een breed gedragen vaderlands gevoel dat de politieke verschillen toedekte en de stadhouders van weleer weer een plaats gaf in de nationale herinnering. ²⁰ Daarmee was het pad voor het herstel van Oranje geëffend. De tweedracht werd beëindigd, de revolutie genationaliseerd, Oranje in ere hersteld en bovenal: de monarchie vanzelfsprekend aanvaard als het centrale en verbindende element van de eenheidsstaat. ²¹ De elite propageerde deze nieuwe combinatie van Oranjehuis en monarchie. In 1816 bijvoorbeeld werd een geschrift van J.H. van der Palm bekroond dat gedurende de hele negentiende eeuw met eerbied en bewondering zou worden gelezen. Hierin kweet de oud-patriot, theoloog en hoogleraar zich op pedagogisch verantwoorde wijze van zijn taak

om de billijke verwachtingen des Nederlandschen volks, zoo uit deszelfs verlossing als verheffing geboren, in het ware licht te stellen en te staven, om, bij den haat tegen alle overheersching, den eerbied voor een geëerbiedigden Koning, de liefde voor Hoogstd. aloud vorstelijk geslacht en het vertrouwen op een vrijzinning Staatsbewind, aan alle Landgenooten in te boezemen. ²²

Vrijheidszin, Oranjeliefde en fatsoenlijk staatsbestuur werden gepresenteerd als loten van dezelfde nationale stam.

Oranje was niet langer een al dan niet aanstootgevend onderdeel van een complex oligarchisch bestel gebaseerd op gezag, hiërarchie en ongelijkheid. Hij werd nu gezien – zelfs door oud-patriotten – als een voortbrengsel van de nationale beschaving, een beschaving die ten grondslag lag aan de staat en door opvoeding en onderwijs bewaakt en bestendig moest worden, om ontaarding van de staat te voorkómen, machtsmisbruik te verhinderen en de bestemming der natie te realiseren.

Een van de weinige dissonante geluiden uit de conciliante eerste decenia van de negentiende eeuw was dat van de dichter Willem Bilderdijk (1756-1831). Bilderdijk is met name zo interessant omdat hij onverkort afscheid nam van het oude bestel, maar tegelijk met de hem kenmerkende passie de notie verwierp dat Oranje model zou staan voor het morele ideaal

van de verlichte burgerij. Toch kende ook Bilderdijk het Oranjehuis een beschavende functie toe.

Bilderdijk gruwde van het streven van de toonaangevende elite naar een gematigde, redelijke en verdraagzame nationale gemeenschap waarvan Oranje nu geacht werd het koninklijke symbool te zijn. 'Nieuwe, dolle begrippen', oordeelde hij over de ideële basis van het toenmalige beschavingsdenken, 'gegrond op die Staats- en volksverdervende beginsels van zelf te moeten regeeren' en voortgekomen uit een 'geest van zelfvergoding, eigenwet, en eigenzucht'.²³ De op gelijkheidsgedachten en vooruitgangsgeloof geënte, christelijke beschaving van zijn tijdgenoten boezemde hem diepe afkeer in. De grondwet van 1814-1815 had naar zijn overtuiging de tweedracht tussen vorst en volk tot principe verheven; de adel was erdoor uitgerangeerd en de koning verlaagd tot een slaaf van de kapitalistische burgerij. De constitutionele monarchie was een regelrechte godslastering, een miskenning van het uit de godheid voortvloeiende, vaderlijke gezag. In Bilderdijs ogen regeerde de Koning als het aardse beeld van de Almacht en was zijn autoriteit geschraagd door het *droit divin*, dat een bovennatuurlijk aura verleende aan gekroonde en gezalfde opperhoofden.

Bilderdijs orangisme was gespeend van elke poging de vorst te spannen voor de kar van het godsdienstige en politieke welzijn der natie. Hij keerde de zaak om. Het volk ressorteerde zijns inziens volledig onder de patriarchale zorg van de door afstamming en providentie uitverkoren vorst. In Bilderdijs nauwgezet door de voorzienigheid geredigeerd wereldtoneel was Oranje niet een manifestatie maar het oriëntatiepunt van de nationale cultuur. Indien Oranje zijn rechtmatige plaats binnen de goddelijke economie wist te bezetten, zou het volk gelukkig en zegenrijk zijn. In een in 1815 geschreven gedicht treedt Oranje – in de gedaante van de tijdens de slag bij Waterloo gewonde erfprins, de latere koning Willem II – op als de verlosser van het Nederlandse volk, die zijn bloed vergoten heeft ter voldoening van de schuld van de haars ondanks in de revolutionaire maalstroom meegesleurde natie. En in enkele van de meer bizarre bilderdijkiaanse fantasieën geldt Oranje als de voorverordineerde schutskleur van het Europese christendom, zich openbarend in het dekkleed van het oudtestamentische tabernakel, het Concilie van Orange van 529, en de oranjekleurige zeilen waarmee de kruisvaders ooit Jeruzalem bereikten.²⁴

Oranjemystiek?

Ondanks het bizarre karakter van zijn ideeën was Bilderdijs vergroting van koningschap en vorstenhuis niet zonder invloed. Mede onder de auspiciën van zijn indrukwekkend dichterschap ontwikkelde zich in de loop van de eeuw een royalistisch, meer verheven beeld van de monarchie. Onder zijn meer geestdriftige aanhangers was het niet ongebruikelijk in het gekroonde hoofd van een Oranje 'een afschijnsel, een uitstraling van de Majesteit des Heeren' te zien.²⁵ Meer kenmerkend voor de tijd is echter

wat W.J.C. Buitendijk ooit omschreef als de 'Oranjemystiek'.²⁶ Hij doelde daarmee op het religieus geladen orangisme van Isaïc da Costa, Truitje Bosboom-Toussaint (1812-1886)²⁷ en andere Réveilmensen, die dikwijls werk maakten van de bekende trits 'God, Nederland en Oranje'. De religieuze lading van die leus nodigde uit tot vergroting en overdrijving. 'Oranje en Nederland zijn één', zo riepen velen de jonge Da Costa na: 'een *drievoudig* snoer wordt niet ligt verbroken, en *Gods Woord* is de band die Oranje en Nederland onverbrekkelijk verbindt'.²⁸ Ik betwijfel echter of we met een typering als 'Oranjemystiek' veel verder komen: het drievoudig snoer van Prediker 4:12 weerspiegelt simpelweg de moderne beschavingsgedachte in haar orthodox-protestantse vorm.²⁹ 'God, Nederland en Oranje' was een oproep tot herstel van het oude gereformeerde Holland, 'mchtig *met God door Oranje*'. Daarbij gold de bijbel, in plaats van bijvoorbeeld een handboek tot volksverlichting, als 'het wetboek, het huisboek, het schoolboek, het leerboek, het gezelschapsboek' van een voor onderwijs, opvoeding en verdere beschaving vatbare, Nederlandse natie.³⁰

De term 'mystiek' geeft wel adequaat de wat romantiserende toon aan van veel orangistische lectuur uit de vorige eeuw. Want uiteraard baadde in die eeuw van vaderlandsliefde, huiselijkheid en vooral veel overtollige welsprekendheid ook het orangisme in een weldadige gloed van getemperde emotie, gevoed door een sterk ontwikkeld historisch besef en gekoesterd in de knusse warmte van het Hollandse biedermeiergevoel. Geen burger in die eeuw die niet op een goed moment in zijn leven geconfronteerd werd met hoogdravende jubelverhalen, doorgaans voorzien van één goedkoop portret per beschreven vorstenleven, handelend over de wijze en moedige daden van de diverse vaderen des vaderlands – boeken over 'de Oranjeboom en de rijpsten zijner vruchten', zoals een van de vele feestcommissies het in 1874 uitdrukte.³¹ Zo gaf de onstuimige jeugd van de als koning weinig opzienbarende Willem II aanleiding tot dramatische evocaties van de slag bij Quatre-Bras (1815) en de Tiendaagse Veldtocht (1830). En ook daarbij werd in geëxalteerde taal voortdurend herhaald dat de staatkundige vrijheid, de nationale beschaving en het 'aan orde en wet' getrouwe Nederlandse volk alleen onder God en Oranje tot bloei zouden kunnen komen.³² 'Zie Neêrland onder uw bewind, / Geacht, ontzien, geëerd, bemind, / In Oost en West verheven [...]'.³³

De kunst van de retoriek verstond ook Abraham des Amorie van der Hoeven (1821-1848), de koningsgezinde remonstrante hoogleraar die in 1845 in het paleis Noordeinde een rede hield bij de plechtige onthulling van het standbeeld van Willem de Zwijger. Na de grootste telg van het Oranjehuis te hebben geroemd om zijn vroomheid en zijn verdraagzaamheid, richtte de spreker zich tot koning Willem II. De onthulling van het beeld, verkondigde hij, was een 'plegtige verzegeling der verbindtenis tussen Vorst en Volk': 'De geest, die daarbij Uw edel hart bezielt, verheft haar tot een daad, welke de Natie zal verstaan en waarderen.'³⁴ Dergelijke van elke originaliteit gespeende opmerkingen, kenmerkend voor de vele

orangistische toespraken, feestredes en heildronken, kunnen óók beschouwd worden als een vorm van opvoeding van de vorst door de burgerij. Van der Hoeven – een van de vele remonstrantse oranjeklanten van de negentiende eeuw – maakte het de Koning duidelijk dat hij verwacht werd zich te gedragen als de patroon van een verlichte en tolerante natie.³⁵ Zulke morele chantage kwam af en toe zelfs voort uit orthodox-protestantse kring. Het anonieme *Bijbel en Oranje* suggereerde in 1853 dat de Koning een verrader van land en troon zou zijn wanneer hij de roomse hiërarchie zou herstellen.³⁶ Dat was een verkapte waarschuwing aan het adres van Oranje, ingebed in een onvervalste orangistische loyaliteitsbetuiging. De koningen zelf voeren in hun publieke redevoeringen de Oranjegezinde middenkoers, zoals Willem III op de Dam in Amsterdam, op de avond van 16 november 1863. Toen had, aldus Pieter Harme Witkamp (1816-1892), bibliothecaris van de Vereniging voor Volksvlijt, de ‘geliefde’ koning met luide stem gezegd ‘dat een Prins van ORANJE *nooit, neen nooit* genoeg kan doen voor dat volk van Nederland.’³⁷ Die woorden werden opgenomen in het orangistisch standaardrepertoire; Wilhelmina zou ze later nog herhalen.³⁸

Typeringen van het moderne orangisme als Oranjemystiek of een impulsieve aanhankelijkheid aan koninklijke symbolen versluiëren de voor de negentiende eeuw kenmerkende, sociaal-culturele functie van het Oranjehuis. Uiteraard was Oranje óók een symbool van Nederlandse grootheid – zo niet in de soms weinig verheffende persoon van Willem III dan wel in zijn vrouw Sophie. Maar bovenal stond Oranje garant voor het beschaafd functioneren van de staat ten overstaan van de nationale gemeenschap. Daarbij doet het weinig ter zake of die orangistische retoriek in de eerste plaats dienst deed als poging het regeringsbeleid te beïnvloeden of als spontane adhesiebetuiging aan wat gezien werd als het boegbeeld van de Nederlandse beschaving.

Volksopvoeders grepen voortdurend de gelegenheid aan om het orangisme bij de jeugd en het ‘gewone’ volk in te prenten als maatstaf van deugd en beschaving. Zo liet dominee Rinse Koopman van Boekeren, een indertijd bekende veelschrijver, in een kinderpreek getiteld *De oude Oranjekokarde* een zekere ‘vader Daniel’ herinneringen ophalen over het revolutietijdperk. Vervolgens deelde hij in zijn toepassing de ademloos luisterende kinderen zijn eigenlijke boodschap mee: te zijner tijd zullen ook zij in kerk en staat hun diensten moeten bewijzen tot nut van ‘t algemeen.³⁹ Ruim dertig jaar later deed Grootje dit alles ten overstaan van Piet en Jaantje nog eens over. In blijde verwachting van de aanstaande inhuldiging van Wilhelmina besloot oma plechtig met Psalm 121 en de bede: ‘Hemelsche vader, als *dit* woord leeft in Háár hart en in ‘t hart van Haar volk op *dien* dag, – dan komt álles goed!’⁴⁰ Dikwijls werd ook op de Oranjeliefde van de enigszins kapitaalkrachtige burgerij ingespeeld bij inzamelingsacties voor weeshuizen, armlastigen en de slachtoffers van rampen.⁴¹ Uiteraard boden de Oranjefeesten aan beoefenaars van de lokale geschiedenis de mogelijkheid om door hun liefhebberen in de historie de Oranjegezindheid

en vaderlandsliefde en dus het algehele beschavingsniveau van hun woonplaatsen breed uit te meten.⁴²

Oranjeklanten

De satire over het dorp Oranjelust, waar de met oranje sjerpen en oranje kokarden omhangen slager Bombastus optreedt als voornaam lid van de feestcommissie, laat zien hoe wijdverbreid het negentiende-eeuwse oranjisme in feite was.⁴³ Bekend is het enthousiasme dat het volk bij bepaalde gelegenheden toonde voor Oranje, zoals tijdens de intocht van koning Willem III in Amsterdam in 1849.⁴⁴ Maar wat in de pamflettenlectuur vooral opvalt, is dat 's lands verknochtheid aan Oranje vooral afgeschilderd wordt als een kenmerk van de burgerij, met name van de lagere middenstand – van die groepen dus die tijdens het overgrote deel van de negentiende eeuw verstoken waren van enige politieke invloed. De 'Oranje-vonken' die deze groepen in stad en dorp uitsloegen werden braaf verzameld door nijverige Oranjecomités. Daardoor weten we dat boven de voordeur van ene 'mejufrouw de Wed. *Lindenhovius*' het volgende ingetogen opschrift hing: 'Oranje is boven, / en Nederland vrij, / 'k wil Gode dus loven, / verheugd zijn, en blij.'⁴⁵ En wat te denken van die Rotterdamse bakker die voorbijgangers liet weten: 'Al die Oranje niet wil minnen, / Schiet ik hier dadelijk de oven binnen.'⁴⁶ Juist de tot de middengroepen behorende, politiek onmondige burgers hadden de behoefte om in Oranje een waarborg te zien voor de beschaafde en beschavende rol van de staat.

Niet iedereen was in de eeuw van Thorbecke orangist of zelfs maar koningsgezind. Af en toe doken hier en daar liberaal-republikeinse geluiden op die in Oranje vooral een parasiet, in plaats van de mentor van de beschaving zagen. In *Oranje-moppie*, een verzameling 'snaaksche verzen' opgedragen aan de Koning, liet de anonieme rijmelaar een lid van het zijns inziens geldverspillend vorstenhuis aan het woord: 'Zoo leven velen onzer voort, / Zoo als het Prinsen juist behoort... / Tot eigen lust en 's lands temtatie... / Dat alles bekostigt de natie!...'.⁴⁷ Over de Oranjegezindheid van de sociaal-democraten aan het eind van de eeuw hoeven we ons evenmin veel illusies te maken. Het rode gevaar bracht uiteindelijk zelfs een deel van de liberale elite ertoe het koningschap op te waarderen. Negentiende-eeuwse liberalen waren overigens zelden antimonarchaal, maar uitgesproken liefhebbers van Oranje waren zij evenmin. Pas in het laatste kwart van de eeuw veranderde uit bezorgdheid om de eenheid der natie de liberale houding. Zo sprak in 1868 de liberale historicus Robert Fruin in zijn opstel 'De overwinning bij Heiligerlee' over 'de nauwe en innige verbintenis tusschen de natie en haar vorstenhuis'.⁴⁸

Maar doorgaans waren de liberalen tussen, zeg, 1840 en 1870 niet de ware Oranjeminaars. Dat waren vooral conservatieve protestanten, die van hun boodschap kond deden in pamfletten met lapidaire titels als *Met Oranje, Nederland; door Oranje, de Nederlandsche volksvrijheid*. Het koningschap onder

Oranje symboliseerde voor deze groep het behoud van het Nederlandse volkskarakter, van 'een kracht tot volksvolmaking' die onder het bestuur van Franse keizers alleen maar zou zijn gefnuikt. Onder Oranje kon en zou de natie zich ontplooiën. Was het immers niet de koning zelf die in 1813 aan het Nederlandse volk de grondwet, dat 'kleinood der volksvrijheid', had geschonken?⁴⁹ De conservatieven beschouwden de Oranjedynastie vooral 'als een ader van leven, welvaart en bloei' dat door de geschiedenis liep en het 'nationaal volksbestaan' onder Gods leiding zijn zegeningen mededeelde. Zonder Oranje geen zegeningen voor de natie, geen 'orde en regel en recht',⁵⁰ dat wil zeggen: geen beschaving of moreel verantwoord staatsbestuur. De republikein en historicus Pieter Geyl heeft het 'koor der dominees' dat in 1863 zijn overwegend protestants-conservatieve stem verhief ooit neergezet als een bende van opgeblazen en intellectueel onvolwaardige volksmenners die door hun godsdienstig irrationalisme en klerikale welsprekendheid de natie een orangistisch rad voor de ogen draaide.⁵¹ Maar met zo'n oordeel wordt de moderniteit van het protestantse orangisme van de negentiende eeuw toch miskend. Oranje was voor de conservatieven een teken van de kracht van de nationaal-protestantse volksaad – een teken dus van een op vrijheid en bijbel gefundeerde beschaving.⁵²

Orangist in hart en nieren waren natuurlijk ook en vooral de antirevolutionairen. Zij vertegenwoordigden (vonden zichzelf) het ware, principiële orangisme, een Oranjeliefde gevestigd op 'geschiedenis, zeden, gewoonten en beginselen'. Dikwijls stonden zij kritisch tegenover het orangisme dat op Oranjefeesten blijkbaar spontaan opwelde uit de boezem des volks, maar dat geen werkelijk inzicht verried in de christelijk-historische banden tussen 'Natie, vaderland, Oranje'.⁵³ De leus 'Oranjezucht, geene Oranje-woorden zonder Oranjehart,' vat zo'n beetje dit beginselvaste orangisme samen.⁵⁴ Hier deed zich bovenal de invloed gelden van G. Groen van Prinsterer, de staatsman-historicus die zelf een aantal kernachtige, verfijnde en daardoor unieke bijdragen leverde aan het negentiende-eeuwse pamflettenorangisme.⁵⁵

Uit de bijdragen van joodse Oranjegezinden blijkt hoezeer ook zij het Oranjehuis een beschavende functie toekenden. Men wees in 1898 op het antisemitisme dat alom de kop opstak. Maar in het Nederland van Oranje, van stadhouders als Willem I en Willem III, zou dat onmogelijk zijn. 'Mogen Oranje en Nederland beiden, hun glorierijk verleden ook in dit opzicht steeds indachtig zijn!'⁵⁶

Voor de rooms-katholieken was al dat orangisme iets te veel van het goede. Onder protestanten stond tot diep in de eeuw het katholicisme voor de ontkenning van verlichting en vooruitgang, voor alles wat on-Nederlands, antinationaal en niet-beschaafd was. Wie toegaf aan de dwingelandij van bisschop, kardinaal en paus leverde het Nederlandse volk over aan despotisme en geestelijke knevelarij. Geen wonder dat J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889) tijdens de vieringen in 1863 het devies 'Oranje boven!' brandmerkte als een partijleus van het 'Oranje-partijchap tegenover de

liberale richting'. Het was een standpunt dat de nodige reacties ontlokte.⁵⁷ Op de historische gedenkdagen in 1868 (slag bij Heiligerlee), 1872 (Den Briel), 1879 (Unie van Utrecht) en 1884 (de dood van Willem de Zwijger) bleven de katholieken afzijdig.⁵⁸ Dat neemt niet weg dat juist in deze tijd ook de zich emanciperende maar tegelijk zo gezagsgetrouwe en royalistische katholieken aan hun identiteit gestalte trachtten te geven door steunbetuigingen aan het nationale stamhuis van Oranje, dat zich al vanaf de Middeleeuwen in de Nederlandse geschiedenis had ontplooid.⁵⁹

Oranje en Nederland zijn één

Zo werd gedurende het grotere deel van de negentiende eeuw het Oranjehuis door aanhangers en liefhebbers verdedigd, geloofd en afgebeeld als een exponent van de nationale beschaving. Geboorten en verjaardagen werden in poëzie en proza gevierd, inhuldigingen en huwelijken luister bijgezet, rouwmisbaar gemaakt bij staatsbegrafenissen, gedenkwaardige jaren herdacht en grootse tentoonstellingen georganiseerd.⁶⁰ Het glorieuze staatsmanschap van Willem I, de kloeke daden van Willem II, de vreedzaamheid van Willem III, de zachtaardigheid van Wilhelmina⁶¹ – het waren even zoveel tekenen van de nationaliteit van het Oranjehuis. Voor een aantal maatschappelijk groepen vertegenwoordigde Oranje ten diepste de normen van zedelijkheid en beschaving van de nationale gemeenschap van burgers die aan het einde van de achttiende eeuw was ontstaan.

In de processen van democratisering, emancipatie en verzuiling die zich vanaf de tachtiger jaren geleidelijk doorzetten, werden de Oranjes echter steeds minder gezien als een morele buffer tussen de moderne staat en de burger. De democratie begon nu immers zelf als waarborg te fungeren tegen de morele ontaarding van de staat. Niet de staat, maar de geestelijke en politieke eenheid van het volk baarde zorgen aan ijverige pamfletten-schrijvers, nu de kiesdrempel verlaagd werd en de partijvorming op gang kwam. Zoals bekend hebben vooral de liberalen de aanzet gegeven tot de ontwikkeling van dit nieuwe massa-orangisme. Met de liberale zegen werd Koninginnedag uitgevonden, menig gesoigneerde Oranjeoptocht georganiseerd, en het fundament gelegd voor de toekomstige Oranjeverenigingen.⁶² Er had zich in de tweede helft van de negentiende eeuw reeds een algemener Nederlands natiebesef ontwikkeld dat losser stond van een specifieke confessie en dat waarden belichaamde die elke rechtschapen Nederlander wel kon appreciëren.⁶³ Tot die nationalistische waarden behoorde intussen ook en vooral de Oranjeliefde. Het vertederende aanblik van de jonge prinses Wilhelmina werkte het nu op grote schaal geritualiseerde orangisme alleen maar in de hand. Niet voor niets vermeldde het *Tijdschrift voor tuinbouw* in 1898 dat tot veler vreugde de onlangs geteelde Oranjeroos was omgedoopt tot 'The sweet little Queen of Holland'.⁶⁴

Tijdens de lang verbeide feesten van 1898 ontbrak een irenische toon dan ook niet. Een arrondissements-schoolopziener uit Groningen erkende

dat in de loop der tijden bij een deel des volks niet ten onrechte een 'verkoeling' jegens het Oranjehuis was opgetreden. Maar dat behoorde tot het verleden. Eénheid was nu de leus. 'Daarom moet het opkomend geslacht worden opgevoed in eerbied voor het koningshuis.'⁶⁵ Dit ambitieuze doel werd door die schoolopziener en zijn vele medestanders in de decennia na ongeveer 1880 verwezenlijkt. Door het hervatte opvoedingsoffensief binnen de zuilen van de moderne massademocratie én door het succesvolle optreden van drie bekwame koninginnen werd de liefde voor een boven de partijen staand Oranje het Nederlandse volk ingeprent. Meer dan ooit werd Oranje een symbool van staatkundige eenheid en nationale eensgezindheid;⁶⁶ in feite werden pas in de twintigste eeuw Oranje en Nederland werkelijk één. Maar met de zuilen kalfde ook dat orangisme af, vervaagde de visie en verslapte de emotie. En wat tenslotte overbleef, was de algemene waardering voor het erfelijke presidentschap van wat altijd al een door Oranjeliefde gecamoufleerde republiek was geweest.

dr. J. van Eijnatten, Cornelis Vlotstraat 23, 1318 AE Almere

Noten

- 1 G.P. Friijt, *Wat God door Oranje bewerkte* (Uitgave van de Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging) (Amsterdam, F.W. Egeling, 1898) 36-37.
- 2 L.J. Rogier, 'Oranje en de katholieken' in: Idem, *Herdenken en herzien* (Bilthoven 1974) 182-192, m.n. 187.
- 3 Er zijn natuurlijk uitzonderingen, zoals het recente, authentiek orangistische boek van P. Vis, *450 Jaar Oranjeliederen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tijdens oorlog en vrede* (Houten 1994).
- 4 Hierover C.A. Tamse, 'Koning Willem III en Sophie', *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979) 307-357, m.n. 328-329; Tamse, 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw' in: Idem, *De monarchie in Nederland* (Amsterdam, Brussel, 1980) 89-132. Voor een moderne historische uiteenzetting over de feitelijke betekenis van het Oranjehuis, zie G.J. Schutte, 'Das Haus von Oranien und die Niederlande' in: J.F.E. Bläsing e.a., *Die Niederlande und Deutschland. Nachbarn in Europa* (Hannover 1992) 79-92.
- 5 W.W. Mijnhardt, 'The Dutch Enlightenment: Humanism, Nationalism, and Decline' in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt red., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution* (Ithaca (NY), London, 1992) 197-223; P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) m.n. 78-120; Van Rooden, 'Friedrich Schleiermachers Reden über die Religion en de historische bestudering van godsdienst', *Theoretische geschiedenis* 23 (1996) 419-438. Over het opvoedings- en beschavingsmotief, ook J. van Eijnatten, 'Beschaafd Koninkrijk. Het NZG en de motivering van de zending omstreeks 1800' in: Th. van den End et al. red., *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997* (Zoetermeer 1997) 25-45; Van Eijnatten, *Mutua Christianorum Tolerantia. Irenicism and Toleration in the Netherlands: The Stinstra Affair, 1740-1745* (*Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI-XVIII* 2) (Firenze 1998) 207-213.
- 6 W.L. Krieger, *Plechtig dank- en biduur* (1814), gecit. in C.J.J. Clements, 'Oranjepreken en Oranjeliefde. Een onderzoek naar het negentiende-eeuws protestants natiebeseef' in: J.H. van de Bank e.a., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Utrecht 1993) 157-180, m.n. 163. Krieger (1748-1822) stond tussen 1791 en 1821 in Den Haag.
- 7 W. Scholten, *Hulde aan God* (1814), gecit. in Clements, 'Oranjepreken en Oranjeliefde', 165. Scholten (1787-1856), zoon van vurige orangisten die zich in 1796 in Emmerich hadden gevestigd, was predikant te Vleuten.
- 8 B. Verwey, *Plegtige dank- en bidstond* (1813) gecit. in Clements, 'Oranjepreken en Oranjeliefde', 166. Verwey (1772-1835), predikant en schrijver van door 't Nut bekroonde opstellen, was predikant te Den Haag.
- 9 D. Lenting, gecit. in Clements, 'Oranjepreken en Oranjeliefde', 173; Lenting was predikant in Batavia.
- 10 Gecit. in W.J.C. Buitendijk, 'Oranje in de literatuur', *Als een goed instrument. Werkelijkheid en mythe ten aanzien van het Oranjehuis* (Lochem z.j.) 88-130, m.n. 116. Over het thema: E.J. Krol, *De smaak der natie. Oproeningen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).
- 11 Over Willem I, zie J.A. Bornewasser, 'Koning Willem I', *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* 229-272; en de diverse bijdragen in C.A. Tamse en E. Witte red., *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel 1992).
- 12 J.H.V.C., *Stem uit het hart, op 's Konings verjaardag, 24 augustus 1835* (Rotterdam, J.B. Ulrich, 1835) ongepagineerd.
- 13 P. Hofstede, *De welgelukzaligheid van een land, wiens koning een zoone der edelen is. Toegepast op Nederlands welvaaren onder de regering van eenen Stadthouder Capitein en Admiraal Generaal, uit het Huis van Oranje en Nassouw* (Amsterdam, H. Vieroort, 1747).
- 14 J. Barueth, *Jakobs balseming en begraving met vorstelyke lykstatie in het aardsvaderlyke graf te Machpela toegepast op de pragtige en vorstelyke balseming en begraving van den doorluchtigsten*

vorst en heer Willem Karel Hendrik Friso, Prince van Oranje en Nassau [...] (Dordrecht, F. Outman, Rotterdam, J. Bosch, 1752) 28.

- 15 Zie Schutte, 'Grondvester of belager der vrijheid? Willem van Oranje in de ban der achttiende-eeuwse tegenstellingen' in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen red., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984) 63-90.
- 16 C. Huisman, *Neerlands Israel. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht 1983).
- 17 O.Z. van Haren, *De Geuzen voorzien van een inleiding en aantekeningen*, ed. A. Stakenburg (Santpoort 1943) 383.
- 18 Gecit. uit Van Harens lijkrede op Willem IV (1751, gepubl. 1766) door Buitendijk, 'Oranje in de literatuur', 105.
- 19 S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- 20 N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsche Oranjezucht', *Oranje in Revolutie en Restauratie* (Rotterdam 1996) 19-33.
- 21 In deze ontwikkeling ligt het onderscheid tussen het Nederlandse orangisme en het Ierse, dat ontstaan is als een zich tegen conciliante politiek verzettende, contra-revolutionaire beweging; zie H. Senior, *Orangeism in Ireland and Britain 1795-1838* (London, Toronto, 1966).
- 22 Gecit. in A. de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen 1960) 132-136.
- 23 W. Bilderdijk, *De bezwaren tegen de geest der eeuw van Mr. I. da Costa toegeleucht* (Leiden 1823) 59.
- 24 Zie J. van Eijnatten, 'De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden', *Het Bilderdijk-Museum* 13 (1996) 1-12, m.n. 7; Van Eijnatten, 'Jerusalem en Oranje', *Transparant* 9/3 (1998) 29; Van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideëenwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998) 554-565.
- 25 J.W. van Straaten, *Het stamhuis der Oranjes. Een lauwerkrans, Koningen Wilhelmina gevlochten* ('s Gravenhage, A. Berends, [1898]) 7. Vgl. A. Peters, *Ter verjaring van Neêrlands Koning. 19 Februarij 1850* ('s Gravenhage, A.J. van Tetroode, 1850) 2: 'Ja 't ware Koningschap ontleent zijn glans van boven!' Peters was directeur van het Koninklijk Zuid-Nederlandsch Tooneel.
- 26 Buitendijk, 'Oranje in de literatuur', 102.
- 27 Vgl. H. Reeser, 'Koningsrouw en Goede Vrijdag in 1849. Onuitgegeven beschouwingen van A.L.G. Toussaint', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 15 (1992) 25-34.
- 28 W. van Oosterwijk Bruijn, *Oranje en Nederland EEN. Een woord tot het Nederlandsch volk vóór of op 30 November 1863* (Amsterdam, H. Höveker, 1863). Over Da Costa, vgl. A. Cnossen, 'Vaderlandsliefde en natiebesef bij Isaác da Costa', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* 28 (1988) 47-61.
- 29 Het drievoudig snoer stamt in deze vorm uit de negentiende eeuw. Ik ken slechts één verwijzing naar Pred. 4:12 uit de achttiende eeuw. Deze is afkomstig van Petrus Hofstede, die ermee op de trits vaderlandsliefde, het Vaderland en de constitutionele vrijheden doelde. Zie J. van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre* (Kampen 1993) 150.
- 30 P. Los, Gz., *Oranje boven! bij het vijftigjarig bestaan van Neêrlands vrijheid* (Dordrecht, P. Loz Gz., 1863) 51. In gelijksoortige trant bijv. D.C. Nijhoff, *Het Huis van Oranje en het Protestantisme* (Uitgegeven door de Evangelische Maatschappij) (Arnhem, G.W. van der Wiel & Co., 1898).
- 31 *De Oranjeboom en de rijpsten zijner vruchten. Feest-uitgave 12 Mei 1874* (Amsterdam, H. de Hoogh & Co., z.j.). Van hetzelfde laken een pak zijn H.J. van Lummel, *De Oranjestam* (Utrecht, C. van Bentum, 1874) en P.J. Andriessen, *Oranje Nassau. Leven en heldendaden van de vorsten uit dat stamhuis* (Leiden, D. Noothoven van Goor, z.j. [rond 1874]). Nieuwere druktechnieken werden aangewend t.b.v. P.J. Kloppers, *Nederland en Oranje in beeld en schrift. De geschiedenis van ons vaderland aan Neêrlands volk verhaald* (8 delen, Amsterdam,

E. Bremer, z.j. [1898]).

- 32 A. van der Hoop Jr., *De tiendaagsche veldtocht. Zegekroon, den Prins van Oranje en zijne dapperen aangeboden* Amsterdam, Brest van Kempen, 1831) 33-40.
- 33 A. van der Hoop Jr., *Des Konings inhuldiging* (Rotterdam, A. Wijnands, 1841) 61.
- 34 A. des Amorie van der Hoeven, *Rede bij de plegtige onthulling van het standbeeld van Prins Willem den Eersten, op den 17 November 1845, te 's Gravenhage, in de groote zaal van het paleis in het Noordeinde gehouden* (Leeuwarden, G.T.N. Suringar, 1845) 22.
- 35 Zie over de oranjegezindheid van de remonstranten m.n. S. Vuyk, *Uitdovende verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam 1998); voor Van der Hoeven zie 233-247; ook E.H. Cossee, *Abraham des Amorie van der Hoeven 1798-1855. Een Remonstrants theoloog in de Biedermeiertijd* (Kampen 1988) 190-194.
- 36 [Anon.], *Bijbel en Oranje* (Utrecht, J.D. Doorman, z.j.) 3: 'Of zou de Vorst van Nederland / Zóó diep gezonken zijn, / Dat Hij, verrader van zijn land, / En eigen troon zou zijn? / Neen! neen! dat is Oranje niet, [...].'
- 37 Gecit. in P.H. Witkamp, *Gedenboek van Neerlands vijftigjarig grondwettig volksbestaan onder het Huis van Oranje* (Dordrecht, J.P. Revers, 1865) 205-206.
- 38 A.F. Manning, 'Koningin Wilhelmina', *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, 359-397, m.n. 364. Zie ook C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge Koningin* (z.p. 1998) m.n. 474-492.
- 39 R. Koopmans van Boekeren, *De oude Oranje-kokarde. Kinderpreek* (Leiden, gebr. Van der Hoek, 1863) 14. Vgl. ook H.Z. de Beijl, *Oranje-boek, losse schetsen uit het leven en bedrijf der Oranje-vorsten, feestgave voor jong en oud, op het zilveren kroningsfeest, 12 mei 1849-1874* (Amsterdam, Wed. J.G. Aukes, Wilke & Harms, 1874), bedoeld als 'een beknopt en eenigermate volledig Volksboek [...] ter bevordering van eenige kennis omtrent hoofdfeiten uit onze schoone historie, waarop, onzes inziens, de liefde voor 't Oranjehuis berusten moet, zal ze oprecht en duurzaam zijn' (ongepag. voorrede).
- 40 't Blijft: *Oranje boven! 1544-1898 Van een oud Vorstenhuis en van eene jonge Vorstin door Elisabeth* (2e dr.; Nijkerk, G.F. Callenbach, 1898).
- 41 I. Esser, *Zamenspraken over het Huis van Oranje en Nederland, vooral over de beginselen, die het huis van Oranje ten val brengen. Ten voordeele der Weesinrigting te Nijmegen en Neerbosch* (Nijmegen, P.J. Milborn, 1874); T. de Jager, Chielzn., *Het Scheveningsch Oranjeboek voor het Nederlandsche volk. Herinneringen van een ouden Scheveninger, die den stadhouder zag heengaan en vertelt hoe de prins terugkeerde* ('s Gravenhage, M.J. Visser, 1863) (Uitgegeven ten voordeele van de Algemeene Armen te Scheveningen); *Oranje, liefde, Nederland, of hoe de deugd beloofd wordt, door Helena. Opgedragen aan mijne Nederlandsche landgenooten. Uitgegeven geheel ten voordeele der ongelukkigen bij den brand te Bodegraven* (Middelburg, M.S. de Zeeuw, 1870): 'Liefde is alles, zij is volmaakt. [...] Liefde, Oranje en Nederland zijn één. Waar Liefde woont, daar woont Oranje, waar Oranje is, daar is Nederland.'
- 42 Bijv. 1813-1863. *Nederland en Oranje. Een gedenkblad voor Schouwen en Duiveland, door een inwoner* (Zierikzee, S. Ochtman, Jz., 1863); J.W. Schubart, *Oranje Boven! Geschiedkundige bijdrage tot de omwenteling van 1813 binnen 's Gravenhage* (Utrecht, Kemink en Zn., 1863) (Schubart was officier van gezondheid der 2 klasse bij het regiment veld-artillerie); De Jager, Chielzn., *Het Scheveningsch Oranjeboek voor het Nederlandsche volk*.
- 43 *Oranjegezinden en patriotten. Ernst en luim. Tafereelen van de nationale feestviering van November 1863 ontleend door den dorpschoolmeester. Met eene plaat* (Utrecht, C. van der Post, Jr., 1864). Dit pamflet geeft bovendien aan dat de leus 'Nederland en Oranje zijn en blijven één!' indertijd zeer bekend was; vgl. p. 55.
- 44 Tamse, 'Koning Willem III en Sophie', 310.
- 45 *Oranje-vonken. Verzameling van opschriften in rijm en onrijm. Opgemerkt en gecopieerd bij het feest der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid* (Rotterdam, H. Nijgh, 1864) 61.
- 46 *Oranje bloemen en bladen. Een verzameling van opschriften en spreuken, te lezen op chassinetten en spreuken, bij gelegenheid der algemeene illuminatie op de feestavonden van het gouden jubileum van Neerlands onafhankelijkheid* (Utrecht, W.J.A. Mulder, 1863) 104.
- 47 *Oranje-Moppie. Verzameling van snaaksche verzen en liederen den Koning opgedragen door Asmodée* (Amsterdam, Nieuwe Boekhandel, z.j. [rond 1865]) 132 ('Vorstelijk lied'). De naam 'Asmodée' werd in de jaren 1840 en 1850 gevoerd door een aantal satirische bladen;

- hierover M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967) 208-209, 320-321.
- 48 Gecit. in: M.-A.D. Delen, M.J.M. Hageman en C.G. Weijers, 'De Prins is dood. Leve de dode prins! De Oranje-herdenking van 1884', *Willem van Oranje in de historie*, 108-136, m.n. 109-110.
 - 49 G. van Wieringhen Borski, *Met Oranje, Nederland; door Oranje, de Nederlandsche volksvrijheid. Herinnering aan het halve-eeuwfeest van Neêrlands met volksvrijheid gekroonde herstelling* (Schiëdam, H.A.M. Roelants, 1864). Lezing gehouden op 16-11-1864 tijdens een vrij toegankelijke bijeenkomst van het Delftse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; Van Wieringhen Borski (1800-1869) was rector en schoolopziener te Delft.
 - 50 Van Straaten, *Het stamhuis der Oranjes*, 1-9.
 - 51 P. Geyl, '1813 herdacht in 1863' in: Idem, *Pennestrijd over staat en historie. Opstellen over de vaderlandse geschiedenis* (Groningen 1971) 274-311. Zie ook I.J.H. Worst, 'De laatste Loevesteiner. Liberalisme en nationalisme bij Pieter Geyl (1887-1966)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (voortaan: *BMGN*) 99 (1984) 201-218.
 - 52 Vgl. bijv. J.H.J. Willems, *Bernard ter Haar 1806-1880. Predikant/Poëet/Professor* (Groningen 1969) 78-82.
 - 53 Esser, *Zamenspraken over het Huis van Oranje en Nederland*; vgl. p. 67, over de betekenis van Oranje als borg der beschaving: 'Een vorst uit het huis van Oranje, die dat doel ernstig najaagt, naar de beginselen van prins Willem I, is ook nu nog sterk genoeg, tegenover de verkeerde rigting des tijds, zoolang de beginselen der hervorming nog zoo veel aanhangers vinden in ons volk.' De zendeling Isaac Esser (1818-1885) was een medestrijder van Groen van Prinsterer.
 - 54 *Oranjezucht, geene Oranjewoorden zonder Oranjehart. Een lied in April 1857* (Tiel, C.A. Campagne, z.j.); vgl. 3: 'Oranje verw en tint in 't kleed / Van 't werk der oppositie, / Is vruchteloze vlijt besteed, / Voor 't doel der coalitie! / d'Oranjezucht wordt niet verward / Met fraaije woorden zonder hart.'
 - 55 Vgl. G. Groen van Prinsterer, *1813. Nederland en Oranje en Volkshistorie en Heilige Schrift* (beide 's Gravenhage, H.J. Gerretsen, 1863) ('Voor de Christelijk-nationale Volksschool').
 - 56 W. Meijer, 'Oranje en Israël' in: A.J. Servaas van Rooijen red., *Oranje-album. Feestbundel ter gelegenheid van het aanvaarden der regeering door H.M. Koningin Wilhelmina op 31 Augustus 1898* ('s Gravenhage, Moeton & Co., 1898) 434-452.
 - 57 Vgl. bijv. uit conservatief-protestantse hoek: [Anon.], *Over de ware betekenis van het Oranje boven. Een woord aan den heer J.A. Alberdingk Thym, over zijne brochure, getiteld: Een weinig Amsterdamsche kritiek* (Amsterdam, Ten Brink & De Vries, 1863). Zie ook Geyl, '1813 herdacht in 1863', 294-295.
 - 58 Vgl. Delen, Hageman en Weijers, 'De Prins is dood. Leve de dode prins! De Oranje-herdenking van 1884'.
 - 59 J.A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', in: Idem, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam 1989) 262-283; P. Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *BMGN* 107, 713-725.
 - 60 *De luister van Oranje, herdacht 12 Mei 1874* (Utrecht, L.E. Bosch & Zn., 1874); tentoonstellingscatalogus uitgegeven door 'de Commissie tot regeling der herdenking van het 25jarig Koningschap van Zijne Majesteit Willem III'.
 - 61 Deze karakterisering is ontleend aan Fruijt, *Wat God door Oranje bewerkte*.
 - 62 Over deze periode vooral H. te Velde, *Gemeenschapszin en Plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen 1992) 121-161.
 - 63 Aldus Clements, 'Oranjepreken en Oranjeliefde'.
 - 64 H.G. Freseman Gratama, 'Oranje rozen', *Tijdschrift voor Tuinbouw* 4 (1898-1899) 27-31. De auteur betreft het dat de roos niet 'De jonge Koningin van Holland' werd genoemd.
 - 65 F. van Rijsens, *Onze Oranjevorsten* (Groningen, J.B. Wolters, 1898) 2.
 - 66 Vgl. J.H.M. van de Westelaken, 'De Oranje-herdenking van 1933', *Willem van Oranje in de historie*, 161-190; J. Bank, 'Katholieken en de Nederlandse monarchie. Tussen staatsraison en populariteit' in: Tamsse, *De monarchie in Nederland*, 195-208.